

SADURNÍ MARTÍ I DAVID GUIXERAS
(Universitat de Girona - Swansea University)

APUNTS SOBRE LA TRADICIÓ DEL DOTZÈ DEL CRESTIÀ I

1. TESTIMONIS I TRADICIÓ

Després d'haver escrit els tres primers volums de la seva vasta enciclopèdia sobre el cristianisme (*Primer* 1383, *Segon* 1384, *Terç* 1384), Francesc Eiximenis va emprendre la redacció d'un darrer volum, que havia d'interrompre la sèrie, dedicat al «regiment de prínceps e comunitats» i que, d'acord amb el pla inicial duria el nom de *Dotzè*. Encara que al pròleg s'assegurava que «aquest llibre conté sumàriament set parts», finalment la cinquena es va desdoblar en dues, i en la seva redacció última l'obra es divideix en VIII llibres:

I part	1 (1-68)	Origen de les comunitats i les ciutats
	2 (69-356)	Definició i història de les ciutats
	3 (357-395)	Què és la cosa pública (<i>Regiment de la cosa pública</i>)
	4 (396-466)	Definició i història del regiment i la senyoria
II part	5 (467-675)	Ja huy los senyors del món e llurs oficials quins ne quals deuen ésser en llurs oficis e llurs bones costumes
	6 (676-773)	Principals oficials del príncep
	7 (774-832)	Els estaments súbdits i la colligació natural
	8 (833-907)	La colligació legal i la fortuna

Aquest conjunt de vuit tractats ens ha arribat a través d'una transmissió binària: la Primera Part (els quatre primers tractats) s'han conservat en quatre testimonis (tres manuscrits i un incunable), mentre que la Segona Part (els quatre darrers) s'han conservat en un *unicum* manuscrit (cf. Massó i Torrents, 1909-10; 64-65 i *Dotzè*, II, 1, IX-XII):

I-IV:	B	Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, ms. St. Cugat 10
	C	Paris, Bibliothéque Nationale, ms. esp. 9
	D	Vic, Arxiu Episcopal, ms. 188
	p	València, Lambert Palmart, 1484
	r	València, Cristòfol Cofman, 1499 (només el tractat 3 ^o)
v-VIII:	V	València, Arxiu Capitular, ms. 125

Com veiem, doncs, la seqüència en què es va compondre aquesta «obra» és lleugerament tortuosa i, com veurem, podria haver produït efectes interessants en les tendències textuais que es poden resseguir en els testimonis. La primera peça del puzzle és el *Regiment de la cosa pública*, escrit el 1384, del qual consta que se'n va fer de seguida una còpia «autoritzada» que es podia consultar públicament, a la sala del Consell de la ciutat de València (Massó i Torrents, 1909-10: 69). Una provecta tradició ha identificat aquest manuscrit del Consell amb l'exemplar d'impresca que va servir de base a l'edició incunabile de 1499.

Cap element, més enllà de la pura suposició, permet afirmar-ho seriósament i, encara, cap pista textual de qualitat permet confirmar-ho.¹ En el segle i mig que separa el manuscrit de la sala del Consell i l'incunabile de Rosenbach és evident que hi hagué una difusió manuscrita particular del *Regiment*, més o menys articulada, de la qual, però, n'han desaparegut totes les pistes. La reconversió del tractadet en el tractat III del *Dotzè* no devia ajudar precisament a la conservació de còpies separades del *Regiment*. D'altra banda, com ha demostrat D. Guixeras (1998), el pas del *Regiment* al *Dotzè* es va produir pels mitjans habituals en aquests casos, introduint només els previsibles retocs adaptatius en les transicions entre tractats.²

1. La hipòtesi, apuntada per Massó i Torrents (1909-10, 69), no té, però, el suport de la tradició textual. El colofó de l'edició de 1499 només indica: «A honor e gloria dela sanctissima trinitat e per instructio dels qui lo be augment e conseruacio de la cosa publica zelen fon empremtat lo present tractat en la inclita ciutat de Valencia per christofol cofman alamaný. En lo any dela salutifera natiuitat del redemptor senyor deu nostre jesucrist .Mil.cccc.lxxxix. a .xxvij. del mes de Jener». El colofó de l'edició sencera de la Primera Part (1484) és molt més explícit en aquest sentit: «Aci feneix lo primer volum del dotzen libre appellat crestia ordenat e compost per lo molt reuerend maestre Francesch eiximenes maestre en sancta theologia frare menor digne patriarcha alexandri del orde del glorios sanct frances. En lo qual volum sumariament se tracta o es tractat de regiment de princeps e de ciutats e dela cosa publica .etc. segons que largament se pot veure en lo principi del present libre. Lo qual volum per prechs e instantia dels reuerends e honorables senyors e ciutadans dela insigna ciutat de valentia:es stat tret o empremtat del original que es en la sala dela dita ciutat per Lambert palmart alamaný E fonch acabat e complit en la dita ciutat de valentia lo quinzen dia de març. Any.M.cccc.lxxxiii.» Cal dir, però, que afirmacions semblants formaven part dels mecanismes del mercat i no cal assignar-hi una rellevància especial. Vegeu, per al cas italià, la convincent anàlisi de P. Trovato (1991). En altres obres d'Eiximenis dutes a la impremta hi trobem pistes semblants; vegeu com a exemple el *Primer del Crestià* de Palmart (1483): «Feneix lo primer libre del volum appellat crestia ordenat e compost per lo molt reuerent mestre francesch ximenez:maestre en sancta theologia frare menor / digne patriarcha alexandri del orde del glorios sanct francesch. En lo qual dit primer libre se tracta o es tractat que es religio cristiana: e com e de on pren o ha pres fonament: e quines son les sues altes excellencies e grans dignitats. Lo qual dit primer libre a suasio consell e instancia del molt reuerend mestre mosen johan ruys de corella mestre en sancta theologia zelant la salut deles animes es stat tret o empremtat del dit libre appellat crestia: lo qual es en la libreria del monestir de frares menors dela insigne ciutat de valencia per lo humil empremtador Lambert palmart Alemany. E fonch e es stat complit o acabat en la dita ciutat de valencia lo .xxvij. dia de Giner Any .M.cccc.lxxxiii.» Cal dir, però, que afirmacions per l'estil formaven part del propi mercat i no cal assignar-hi rellevàncies especial. Vegeu, per al cas italià, la convincent anàlisi de Paolo Trovato (1991).

2. Guixeras també detecta algunes variants estranyes que remuntarien a successives recen-

La notícia que Eiximenis havia començat la redacció del *Dotzè* degué provocar una gran expectació entre un públic que ja coneixia el *Regiment*. Tenim prou dades com per afirmar que Eiximenis va redactar el conjunt del *Dotzè* empès una mica pel mercat. El duc Alfons de Gandia feia copiar el text, quadern a quadern, a mesura que el menoret l'enllestia, entre l'abril de 1386 i el febrer de 1387, període en què previsiblement s'ha de datar l'acabament del *Dotzè* (Càtedra, 1982).³

Cinc anys després, el 1392, en el moment en què redactava el seu *Llibre dels àngels*, Eiximenis escriu al rei Joan: «He proposat d'acabar-vos lo llibre que m'faés començar on sia posat lo regiment reial, e us soplíc que fassats treballadar lo libre que he ordenat de cavalleria e bon regiment de la cosa pública» (cf. Martí, 2001). Què significa això? Una resposta irrefutable sembla difícil i no ens podem allunyar de la mera hipòtesi. Durant aquells mateixos mesos el rei havia sollicitat amb poca cortesia a Eiximenis que corregís les profecies amb què aquest defensava, al *Dotzè*, la desaparició de totes les cases reials europees, tret de la francesa. Sembla possible que la carta faci referència a la qüestió: acabar-lo, doncs, voldria dir corregir els capítols corresponents per fer-ne una versió ajustada als desitjos del monarca. Aquesta *correctio* és absent de la tradició manuscrita i només la coneixem (i encara de manera prou estranya) com un mal afegit al final de l'edició *p* (1484), potser explicable per la poca circulació (o la circulació privada) d'aquestes correccions, que eren més aviat un afer intern d'Eiximenis amb el monarca.

2. QÜESTIONS D'ÈCDÒTICA

Les vicissituds editorials de la Primera Part del *Dotzè* han rebut un tractament divers per la crítica dels darrers anys. Donna Rogers ha proposat un *stemma codicum* basat en la col·lació dels primers 97 capítols. Les seves conclusions apunten que «the patterns of variation indicate that, while *B* and *C* differ relatively little, *D* varies greatly from both of them» (Rogers, 1995: 325). Planteja un *stemma* d'acord amb el qual «two different copies were made by *E*, by two different scribes, each responsible for a set of errors. The evidence in the text suggests that *B* belongs to one family, copied from α (or even possible from *E*) and that *D* belongs to the other, copied from β . As for the incunabulum, it li-

sions eiximenianes. L'economia argumentativa, però, potser aconsella de situar aquestes variants més aviat com a innovacions espúries de copista o caixista que com a variants redaccionals.

3. Es poden trobar dades molt rellevants per emmarcar el procés de creació i primers lectors del *Dotzè* en el treball de Pedro M. Càtedra, 1982 en què s'analitzen documents —extrets del llibre de pagaments de l'infant Alfons d'Aragó— que «narran la intrahistoria de la edició de un libro que por razones de su autor, destinatario y cronología no tienen más remedio que ser el *Dotzè del Crestià*» (Càtedra, 1982: 76). Cf. també aquesta mateixa anàlisi a Carr & Càtedra, 1982.

kely came from the original» (Rogers, 1995: 327). Les conclusions de Rogers —com es veurà més tard— no s'adapten perfectament a les necessitats ecdòtiques de la primera part, i la seva anàlisi d'alguns dels passos triats no sembla correcta.

Per altra banda, Curt Wittlin s'interroga sobre el camí editorial que duu a l'edició del *Regiment* (1499). L'anàlisi de Wittlin, però, pressuposa molts passos que no acaba de justificar. Per exemple: «Cofmann, editant el *Regiment* de 1499, va transcriure el manuscrit encadenat a la sala del Consell, sense consultar l'edició dels trenta-vuit capítols en el *Dotzè* publicat el 1484» (Wittlin, 1993: 443). Afirma també que en alguns moments «hi ha uns pocs passatges on el *Regiment* ens transmet una lliçó preferible a la dels manuscrits i de l'edició del *Dotzè* ... El manuscrit i l'edició del *Dotzè* conserven algunes lliçons dels manuscrits dels trenta-vuit capítols encadenats a la sala del Consell, que l'impressor del *Regiment* va canviar, al 1499, probablement al moment mateix de compondre el text» (Wittlin, 1993: 444). Fins aquí hem vist suposicions possibles, però Wittlin les acaba transformant en teoria quan explica les variacions entre les dues edicions incunables dient que: «abans de portar el manuscrit de la sala del Consell a la impremta algú va revisar els trenta-vuit capítols, amb l'ànim no solament d'introduir-hi canvis, sinó també d'intercanviar-hi idees noves» (445). En aquesta direcció, detecta interpolacions d'una certa extensió als capítols 15, 17 i 20. Quant als pròlegs i epílegs, objecte com és sabut d'una llarga polèmica sobre la seva autoria, afirma que, si es comparen amb els d'altres obres d'Eiximenis, presenten una gran irregularitat d'extensió, i acaba conclouent que «ni les 'vint dificultats' ni les 'trenta-dues belleses', ni la conclusió del pròleg són de la ploma d'Eiximenis ... I una cosa semblant va passar també amb l'epíleg al *Regiment*, que igualment podem dividir fàcilment en un comiat d'Eiximenis i una 'conclusió' afegida per l'interpolador de 1499» (448).

L'únic estudi ecdòtic sòlid de la primera part del *Dotzè* és el treball de recerca inèdit que David Guixeras (1998) ha dedicat a la transmissió del *Regiment de la cosa pública* (caps. 357-395). De les conclusions referides als capítols que ell va collacionar se'n dedueix un *stemma* de dues branques, en què els errors comuns permeten d'individuïar un grup de testimonis *BD* enfrontat a un altre grup *Cp*. Segons Guixeras, el testimoni *D* és «una transcripció matussera que incorpora nombroses modificacions per intervenció del copista (especialment modernitzacions lèxiques, simplificacions sintàctiques i trivialitzacions)» (Guixeras, 1998: 28). Es tractaria, doncs, d'un copista actiu, més inclinat a donar la seva versió del text eiximenià que no pas a copiar a la lletra l'exemplar que té al davant. Ben al contrari, el testimoni *B* és gairebé una mà conservadora que «en casos en què les característiques de la lliçó original propiciaven la intervenció trivialitzadora del copista ... no acostuma a realitzar cap innovació» (29). Per altra banda, quan *B* proposa lliçons singulars (errònies o equipolents) solen ser errors mecànics de còpia, ben allunyats d'un copista actiu com el del vigatà *D*.

En estudiar l'altra branca de testimonis, Guixeras afirma que «*C* presenta un nombre notablement inferior d'errors per inadvertència del copista [que *B*], però en canvi el seu text és de bon tros el més intervingut ... El copista del còdex parisenc no es va estar de participar activament en la confecció del text» (Guixeras, 1998: 35). L'altre testimoni del grup (*p*) és un cas interessant perquè, segons Guixeras, és un testimoni excel·lent que, pel que fa als errors accidentals, «és molt més acurat que no pas el manuscrit conservat a l'ACA. A *p* sempre són escassos els errors singulars i les innovacions» (Guixeras, 1998: 54).

3. AGRUPACIONS TEXTUALS: ARQUETIPUS MÒBILS

En el marc d'aquesta tradició crítica més aviat migrada, segueixen a continuació els resultats de la col·lació d'una selecció dels tres-cents cinquanta primers capítols de la primera part del *Dotzè*. Les dades ecdòtiques que resulten d'aquesta anàlisi s'han de considerar com a provisionals i només tenen la intenció d'orientar els treballs editorials per a l'edició de la primera part del *Dotzè* que en aquest moment s'estan realitzant a Girona. Des del punt de vista del comportament general dels testimonis, podem destacar-ne les característiques següents (cf. també Apèndixs 1 i 2):

En primer lloc, *Bp* es presenten sempre com a testimonis conservadors, mantenint les lliçons autèntiques o errors que s'hi aproximen gràficament:

[*Dotzè* 73] les vèrgens dades a dea Vesta, a qui fan traure la mare del ventre en llur poquesa per tal que no puxen concebre *B*

ad cavesta *C*
evanescha o destruescha *D*
a deshonestat *p*

[*Dotzè* 49] e faça de tot un coci mosci ben ordenat *B*

un coci moci ben ordenat *p*
un mescla ben ordenada *C*
una composta ben ordenada *D*

[*Dotzè* 170] no poden haver missatge ne macipa ne nodriça *Bp*

serventa *CD*

El manuscrit *C* presenta, per la seva banda, una quantitat ingent de dobles, sinonímics i innovacions:

[*Dotzè* 73] La terça sí és malifici, car molts hi moltes són axí malificiats que jamés durant lo malifici no's poden carnalment ajustar e acostar *C*

acostar *Bp*
ajustar *D*

[Dotzè 164] és gran bacallaria e viltat ésser bé rehebut per algú e rehebre mal aquell mateix e no regonèixer son servey *BDp*
qui cortesament lo haura rehebut *add. a continuació C*

Per la seva banda, *D* presenta una gran quantitat de manipulacions i resums:

[Dotzè 115] segons policia aprovada e antiga quis apella aristotilica *BCp*
segons la policia aristotical *D*

[Dotzè 378] no y deu haver negú que no sie entès en qualque obra e ocupació *BCp*
negu no y deu haver ocios *D*

El testimoni imprès *p* presenta nombroses lliçons singulars respecte dels altres testimonis:

[Dotzè 91] lo fill no resemble tots temps lo pare ne aquell a qui alcun infant resemble no es tostemps son pare segons que per experiencia vehem a ull tot jorn *p*
om. BCD

[Dotzè 264] les talayes qui són trameses per escullir les companyes dels enemichs deuen ésser en tal nombre que la una part puxa romandre segurament lla on se fan les fumades el altra part ho vinga segurament denunciar a la host *p*

la hun faça les fumades e laltre o vinga denunciar a la host *B*
la una faça les fumades e que la altra ho vingua a denunciar a la host *C*
los uns fassen la ffumada el altre ou vingua denunciar a la host *D*

[Dotzè 316] segonament los fa mester que cautelosament trameten missatge e lletres o paraules a llurs amichs [...] Altres scrivien en diverses lengues. Altres scrivien parlant en figures e semblances. Altres scrivien lletres de crehença *p*
om. BCD

[Dotzè 396] quan lo partim en huyt parts *p*
vi B
set C
vii D

Presentem a continuació tot un seguit d'errors comuns que permeten dibuixar un subarquetipus que uneixi els testimonis *BC*:

[Dotzè 9] aquí fossen favorejades e honrades e sostengudes totes persones spirituals e tements Déu, e en special fossen nudrits e conservats fora la ciutat, en muntanyes e lochs altres, devots hermitans e persones en solitut servint a Déu *Dp*
comprovats *BC*

[Dotzè 13] deya Trogus Pompeus que los nobles prínceps e naturals senyors en special deuen attendre, per tal que llur senyoria sia il·luminada e plena de lum de veritat, que facen per les ciutats llurs fer studis specials de diversses sciències, specialment de gramàtica, lògica e philosophia; e en qualque ciutat apte de llur senyoria [...] facen fer studis generals hon

sos vassalls trameten llurs infants per apendre allò mateix, o dret civil o canònich, o theologia o medicina o ço qui·ls sia pus profitós. *Dp*
lògica philosophia e poesia *BC*

[Dotzè 115] A aquests [ciutadans honrats], encara, en penes és servada forma de cavallers, car no·ls negua hom ni·ls penja hom, ans perden lo cap de comun cors o porten aquella pena en llurs crims qui·s sol dar a cavallers *Dp*
om. BC

[Dotzè 260] e deu-se posar totstemps lo conestable en lo pus perillós loch e lo príncep en lo pus segur. E de açò deu dar càrrech a un dels alutzirs *Dp*
om. BC

BC, doncs, és un grup perfectament consolidat a pràcticament tot el text. Diversos errors separatius *BC / CB* que permeten d'independitzar aquests testimonis dins del seu grup. Vegem-ne un, a tall d'exemple:

[Dotzè 12] sens aquelles males obres en voluntat en los cassos e perills cordials que dit havem *C*
envolcat *Bp*
enbolcat *D*

En diversos moments es detecta un grup perfectament consolidat *Dp*:

[Dotzè 13] posa Ovidi que l'hom és acabat si és scient, virtuos e languat, mas si és ignorant, mal vivent e mal parlar dix que era femer *B*
e ligent e languat *C*
elegant *D*
e elegant *p*

[Dotzè 118] E diu sanct Gregori que pensar deu cascú que Déus posà en regiment lo seu poble e que no u ha fet per tal que exalçàs pastors ne regidors, mas ha exalçats e trobats e posats los regidors per servir al poble *C*
deu posa en regiment lo seu poble eque nou ha fet per tal que exalçàs *B*
deu tot poderos no a fet lo seu poble per tal que exalçàs *D*
deu posa en regiment que deu tot poderos no ha fet lo seu poble pertal que exalçàs *p*

Tanmateix, els dos testimonis *Dp* són independents entre ells per diversos errors separatius, entre les quals destaca l'absència dels capítols 284-86 al ms. *D*. Per altra banda, en les lliçons equipol·lents els testimonis s'agrupen sempre respectant els grups *BC* i *Dp*:

[Dotzè 49] lo XXII [document] és que prehes les coses segons llur valor, si donchs a temps rahò no dicte fer lo contrari *Dp*
om. BC

[Dotzè 62] açò recompta Basilius cronicus, que en Sevoya hac un hom appellat Melchior [...] cronicus *BC*

Vasius *D*
basius *p*

[Dotzè 70] vehem-ne axí mateix algunes [ciutats] tan poques que quaix negú no y ha, axí com en Cerdenya, hon cascuna rectoria és quaix un bisbat *BC*
de present *D*
de present alcunes *p*

[Dotzè 213] La VII [lleï], que axí mateix haguessen armes defensives, axí com gipons, jaques, cuyraçes, camisols, bacinets, capells de ferro, elms, collars e bragues e cuxeres, gamberes e gants de ferro, escuts e pavesos e tota cosa qui puxa ajudar a defendre *C*
gamberes guants *B*
guants *Dp*

[Dotzè 322] lo bon príncep quant veu sos vassalls requerir camp ne aytals batalles de present los deu espaventar ab gran terror, e per totes aquelles vies que puxa hi deu contrastar, fins a les manaçes forts e agres, car deu haver gran desplaer e enuig que dues ovelles sues se posen a aytal risch de morir a aytal mort. E deu encara fort haver desplaer que negú de la terra sia haüt per traïdor ne per bara *C*
e a aytal mort *B*
e aytal mort tant perillosa *D*
e aytal mort tan perillosa *p*

Arribats en aquest punt hem de reconèixer, però, que en alguns passos les agrupacions de testimonis contradiuen el que acabem de dir i demostren la presència d'arquetipus mòbils en diferents moments del text. Vegem-ne alguns exemples:

[Dotzè 296] encara, per esbalahir los combatents, feya que alguns d'aquells qui estaven per les bastides cridaven en la lengua d'aquells del loch, e quaix qui és un hom del loch mateix e dels combatents mateixs qui vol encalçar l'altre que no prena mal cridaven alt en llur llengua «gara, gara detràs», e com aquells es girassen detràs e guardassen qui ls encalçava, axí soptosament eren ferits com dit és per los contraris *C*
qui encalsa *D*
qui vol encautar *Bp*

[Dotzè 297] al primer mal, qui és de gran calor, donà los següents remeys ... lo primer, que per manera de sotscaves ... façen dins la clausura del setge, de cap a cap de la dita clausura, caves pregones que retessen forma de cases e tinguessen la cara a tremuntana e fossen tanchades al sol hixent e al migjorn, e aquelles fossen escalonades ab bons escalons e ab pilars de fust per manera ques retessen casa o cases fresques e ab pilars fets a flix *C*
be stalonades eab bona fusta eab pillars per manera que *D*
estantolades ab fust qui *B*
scantollades ab fusts qui *p*

[Dotzè 300] Josefus ... posa moltes vies per les quals los assetjats poden contrastar ... emperò ves ha a veure en lo dit libre e trobar-les-hi has, car no'l poguï haver quant aço ordení. E per tal no u puch pus larch posar en lo present capítol *C*
empero ve o veure en lo dit libre que nol poguï haver quant aço posi e non poguï dir pus *D*

veges les hi car no pogui haver lo libre quant ordona aço e per tal no ho hic he posat *B*
vege les hi car no pogui haver lo libre quant ordenava aço e per tal no y he posat aci *p*

Els cap. 311-312 manquen a *BD*.

[Dotzè 313] Aprés d'açò donava-los de nits e de dies palatiços tants que no-ls lexava jamés un poch reposar de nit ni de dia. Per les quals coses Hèctor se n'hac a llevar e tornà-se'n en Troya *C*

reposar *D*
om. *Bp*

[Dotzè 364] Semblant legim de Tragà, emperador, e de Saül, rey de Israhel: no volch perdonar a Jonatàs, son fil, per tal cant havia trencat son statut e son manament, primo Regum XIII, sinó que lo poble per força ho obtench. E els emperadors havien aytal ley antiguament: que si algun cavaller esvahís los enamics, e-ls vençés o no-ls vençés, ell devie pendre mort puis que ell havia trencada la ley imperial *Cpr*
om. *BD*

[Dotzè 388] los fiscals ... sovín troben crims là hon no n'ha ... ells, açò volents o faents, no són en caritat, car són scientment perseguidors de lurs proïsmes *BD*
lur proïsme *r*
lurs propis mals *Cp*

[Dotzè 397] per rahó del peccat és estat necessari al món haver regiment rigorós e coatiu e fahent violència en son loch contra l'om mal *Cp*
om. *BD*

[Dotzè 418] om. *BD*

4. CONCLUSIONS

La collació (que encara no és completa, però que abraça fragments de tots els tractats de la primera part del *Dotzè*) ha posat en relleu algunes agrupacions de testimonis inesperades. Permet d'afirmar, d'entrada, que mentre que el comportament general del copista es manté al llarg del text en cada testimoni, les filiacions que es poden deduir de la comparació de testimonis fluctuen. Per als capítols 1-280, seria vàlid un *stemma* *Dp* / *BC*. Als capítols 280-357 l'*stemma* anterior alterna amb *Bp* / *CD* i, finalment, els capítols 357-466 mantenen, sense variacions, l'agrupació *BD* / *Cp*.

Per més estrany que pugui semblar, en realitat aquest efecte de «mobilitat dels arquetipus» ja es preveia en les conclusions textuais que Xavier Renedo (1995) va insinuar per al monumental *Terç del Crestià*, on afirmava que —a jutjar per les cales— l'*stemma* que ell havia bastit per al tractat de luxúria no servia per als altres tractats de la mateixa obra. Seria prematur donar una raó definitiva d'aquest fenomen ecdòtic en les obres d'Eiximenis, però com a hipòtesi de treball potser caldria centrar-se en els procediments de còpia que com-

portaven obres tan llargues com les del menorret. Segurament el volum de treball aconsellava dividir la còpia entre diversos amanuenses, que s'encarregaven de blocs diferents de text. Com a conseqüència, els models que cada copista havia fet servir per copiar el seu fragment de text, en un manuscrit acabat, duen a filiacions variables en una mateixa unitat codicològica. El resultat final, doncs, és un text compost, no pas en el sentit de 'contaminat', sinó en el sentit que a diverses regions del text hi corresponen filiacions diferents, característica que van anar transmetent als seus successors. A efectes pràctics, però, els canvis d'*stemma* no comporten cap inconvenient a l'hora d'editar críticament el *Dotzè*, encara que caldrà fer una feina microscòpica per detectar els canvis regionalment, i tenir-los ben en compte a l'hora de valorar els errors i equipol·lències o d'esmenar el text base elegit.

APÈNDIX 1. CAPÍTOLS QUE MANQUEN ALS MANUSCRITS B I D

1. Capítols 311, *Com los assetjats se poden defendre dels ginys per altres vies* i 312, *Com lo dit príncep feu caure un pont fort subtilment e com ensenyava de fer fosses per pendre los assetjats* (transcripció de p). El ms. B els porta al final del volum, tot seguit del capítol 466, sense rúbriques. No sabem si els duia també el ms. D, perquè està mutilat pel final. El ms. B presenta en aquest punt un important problema codicològic. El text del cap. 312 que ofereix l'incunable és tres vegades més llarg que el que llegim al ms. C.

2. Capítol 337, *Qui posa altres consells en aquesta mateixa matèria dats per lo gran corsari britànnich* (transcripció de p). El ms. B el porta al final del volum. És el tercer dels capítols sense rúbrica.

3. Capítol 418, *Qui ensenya per exemples historials com los pares passats zelaven per pau* (transcripció de p). El ms. B el porta al final del volum. És l'últim dels quatre capítols sense rúbrica.

APÈNDIX 2: CAPÍTOL 63 (EL TEXT SUBRATLLAT, NOMÉS A C)

Capítol LXIII. *Com hom zelant per la comunitat no deu haver pabor de negú.*

La quarta retgla de Coridon dada a son fill fon aquesta: Zelant tu per la comunitat, no t'espavent neguna major potestat del món. Rahó és car Déus és aquell qui t'defendrà, segons que legim *Ecclesiastici* IIII, hon diu axí: Treballa e combat volenter per justícia e Déus combatrà-s e batallarà per tu contra tos enemichs, e sien los enemichs qui-s vullen. Car com diu Trogus Pompeus, *libro XII*: Pus que hajes per tu mateix la justícia, egualment pots estar ferm contra reys e prínceps e contra qualsevol altres senyors del món. Car diu sanct Paul: Si Déus és per nós, qui és aquell que ns puixa noure? Cert, no negú.

Recompta Medus, en les ystòries de Ongria, que lo rey Aristo vench en una ciutat sua

apellada Buda, e vehent-se vell, e attenent que son primogènit era hom de poch consell, pensà-s que li donàs bons oficials e bons consellers qui-l regissen per tal que lo regne no-s perdés en mans sues. E pensà en si mateix de cerchar en tota sa senyoria quals eren los millors hòmens qui a son avís fossen assenyaladament bons e tements Déu e savis e de bona consciència, havent Déu davant los hulls. E un ça e altre lla, comptant aquells foren en nombre bé XII persones, tenint-se per dit lo dit rey que cascú de aquests tenia per tals que tot lo món ne fóra regit e governat maravellosament. E pensà encara lo dit rey que per ventura ell no s'enganàs de aquests XII hòmens en son enteniment que fossen tals com ell se cuydava, ço és que son fill ne fos bé aconsellat e lo seu regne ne fos ben il·luminat. Volch provar aquells, experimentant ja la llur promenia, virtut e esforç si habitava en cascú d'ells, axí com ell se confiava. Lavors lo dit rey se féu venir los dits XII hòmens cascú per si, que la hu no u sabia de l'altre, proposant a cascú d'ells tot lo contrari. Fenyent-se rebel·le contra sos vassalls e viure com a tyran, los dix aytals paraules:⁴ —Yo us he appellats axí com a specials amichs meus e molt assenyalats hòmens de mon regne sobre alguns punts que us havia a dir—. E axí parlà a cascú de hu en hu, fenyentse voler tyrànicament regnar e que volia trenchar a tots sos [54r] vassalls furs e privilegis. E-ls preguà molt afectuosament que en açò ells donassen ajuda e consell que açò-s fes, car per temps ell ho esmenaria tot, e axí-ls ho féu concrehent, prometent-los de grans dons e que ell los exalçaria sobre tots los hòmens de son regne. E los dits XII hòmens foren axí pervertits per les promissions del rey que tantost ofegats e orbs, desemparant virtut e fortaleza, e tota justícia a part posada, que ells de continet prometeren al rey de tractar e de fer ço que dit és e encara a fer més, si més volia.

E llavors lo rey, vehent los hòmens tots girats e pervertits a complir tants mals per amor de les promissions que-ls havia fetes, romàs tot sol⁵ e dix entre si matex: —O Senyor Déu meu, e plàcie-t après ma mort de regir aquest regne, car mon fill no y és bastant e yo no trop un hom leal qui sia son conseller qui-l quart de tyrannia. Car aquests que yo tenia per hòmens elets, tots m'an consentit a tots quants mals yo volgués fer, per tal com los he promesa gran retribució. Aytal se faran de mon fill si són sos consellers. Mas yo-ls ne guardaré que no u seran—.

Aprés lo bon rey appellà un simple hom çabater de la dita ciutat qui havia fama que era bon hom e prou e de bona consciència, e lo rey proposà-li de punt a punt açò mateix que havia proposat als dits XII. E lo bon hom aquell, qui viu lo rey axí parlar, tench-lo per orat e respòs-li axí: «Senyor», dix ell, «tots temps he hoït dir que dues vegades los hòmens són sens enteniment, ço és quant són petits e quant massa envellexen. Sapiau, senyor, que vós haveu perdut l'enteniment, e dar-vos-hi-é de consell que abans que façau més de mal, que us tanqueu o us façau tanchar en una casa de hon jamés no hixquau, e si no que hom vos hi metés o per grat o per força.»

Aprés, lo bon hom aquell li dix axí: «O mesquí de hom, e quina oradura és aquesta que vós vullau regnar per tyrannia e perdre títol real e nom de senyor natural, qui és cosa de tanta honor e valor? Item, deman-vos per què voleu dampnar la vostra ànima volent-vos per tyrannia perdre ço que no podets justament, axí com fan los tyrans e ladres? Car los béns dels vassalls no són vostres, com ells no sien vostres catius, ans los sou vós tengut de

4. e apella .xii. homens assenyalats de son regne e dixlos que ell los havia appellats axí com a specials amichs seus sobre alguns punts que ell los havia a dar B

5. romanent tot sol B

defendre-los, ells e lo llur, poderosament. Item, si-ls sou tyran matar-vos-han de continent, sens ninguna mercè, axí com a enemich mortal de llur comunitat, e perdreu lo regne per a vós e per als vostres. Item, qui us ha dada a vós aquesta auctoritat que vos façau propri a vós mateix dels vostres vassalls e vullau ço del llur? Com vós res del món no-n puxau pendre sinó vostres rendes ordinàries, si donchs no és cas de justa guerra o de maridar qualque filla, o cas que fósseu en catiu o que incorreguéssu qualque inconvenient prejudicant a la comunitat, e encara llavors deveu haver lur consentiment per pahor de pijor. Item, si-ls voblets trenchar furs e privilegis serets-los traïdor, e [54v] llavors ells legudament se desnaturaran de vós e elegiran altre senyor, e vós romandreu pobre e dolent e podeu perdre lo cors per vostra gran malícia, car, pus res no hajau, cascú serà bastant a matar-vos, e mere-xereu-ho molt bé. O Déu!, dix aquest bon hom, e com vos ha Déu axí desemparat que ayals coses vullau fer ara en vostra vellesa, quant deveu morir? Verament, yo crech que vós no sou rey ne hom, mas qualque diable en forma e figura del rey, car lo rey no acostuma de tractar sos pobles axí com vós voleu ara fer, que són obrès dampnades e endiablades, e no de rey ne de hom. O Déu! e com voleu desemparar nom de rey, lo qual ha fet Déus tant honorable e tant alt?»

E com aquest bon hom hagués dites al rey aquestes paraules e moltes altres semblants e fort bones, dix lo rey en si mateix: «Aquest és l'om aquell que yo cerchava e desigava». E llavors lo rey féu appellar los XII damunt dits e féu ajustar tantost consell general, e manà que son fill fos aquí present e que tantost lo consell fos aquí congreguat. E sabut que tot estava apparellat e que no y fallia negú e los XII axí mateix, ell se asegué al mig del consell axí com a rey e senyor en cadira real e sobre cel real, tenint la corona al cap e lo ceptre en la mà, tenint la espasa de justícia davant si, e lo fill qui li estava al costat, e lo çabater estava assegut sobre la falda del rey, en lo mig de les sues cames, per manament seu. E generalment lo rey los dix axí, dreçant les paraules als XII damunt dits:⁶ «Yo, pensant que vosaltres fósseu ayals com yo-m pensava, ço és bons e leals consellers, vos havia appellats açí perquè regísseu mon fill après ma mort. E he trobat a vosaltres tots traïdors, donant-me falsos consells per los quals yo e cascun príncep cauria letgament, per les grans profertes que yo us havia fetes, per les quals són estades descubertes les bondats de vosaltres e a mi clarament demostrades. Per què, no contrastant que siau tots dignes de mort, emperò yo la us perdó. Mas per tal que en lo món ne sia feta perpetual memòria e recordació de vosaltres, yo vull e man que la vostra vida sia tots temps en dolor e en subjugació de gran tristícia e plor: vos man e us condempne e faç-vos a tots XII catius de aquest bon hom qui tant altament me ha aconsellat, e-l faç senyor de tots vostres béns. Car scrit és: *Stultus serviet sapienti*, e vol dir que lo foll deu servir al savi.» E pres-lo ab gran amor e alçà-l en peus, lançant-li los seus braços sobre los musclos del bon hom, dient axí: «E yo de present pos mon fill en mans de aquest bon hom, e vul que ell sia conseller major e governador e regidor seu, e que tot ço que ell dirà, farà ne consellarà sia fet.» E manà al fill de estar sota protecció e guarda sua, e de obehir, servir e tenir a [55r] tot son consell, e amar, honrar, e prear e tembre aquell axí com a pare. E lo dit fill o observà tot axí com lo dit pare seu lo y manà.⁷

Vet, diu ací la història, Déu com aterrà aquells qui per temor o per avarícia feyen a voluntat del rey e no volgueren tenir tort per veritat; e per lo contrari exalçà aquell qui tota pahor e lagoteria menyspresà de parlar fortment la veritat e la consellà al rey. Per què appar que

6. lo rey apella los .xii. damunt dits e aquí ell los dix axí B

7. e tots aquells li consellen que aquest tindra per bons B

vera és la retgla de Coridon qui posa que si tu zeles per la comunitat no-t deu espaventar la major potestat del món.

Per rahó de açò ordenà lo senat de Roma que negun ciudadà no fos oficial ne curial del emperador, e açò per tal que per servir al príncep no consentís dampnatge contra la ciutat.

Per totes aquestes coses appar com lo bon ciudadà qui vol viure virtuosament deu haver gran virtut de fortaleza.